

تحلیل روابط سیاسی، نظامی و دیپلماتیک ایران و روم باستان و تأثیر آن بر تحولات منطقه بین‌النهرین

سید محمد صادق مهدوی

کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه پیام نور واحد قم، قم، ایران

seyedmohammadsadeghmahdavi@mail.ir

چکیده

روابط ایران و روم باستان به عنوان یکی از طولانی‌ترین، پیچیده‌ترین و تأثیرگذارترین منازعات ژئوپلیتیکی جهان باستان، بیش از هفت قرن (از ۹۲ پیش از میلاد تا ۶۲۸ میلادی) ادامه یافت و منطقه بین‌النهرین را به عرصه‌ای دائمی برای رقابت، جنگ و دیپلماسی تبدیل کرد. این پژوهش با هدف تحلیل ابعاد سیاسی، نظامی و دیپلماتیک مناسبات دو امپراتوری و تبیین تأثیر این روابط بر تحولات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و جمعیتی بین‌النهرین انجام شده است. سوال اصلی پژوهش این است که چگونه رقابت ایران و روم با وجود خسارات فراوان، به یک «نظام دو قطبی پایدار» در منطقه منجر شد و چه پیامدهای بلند مدتی بر ساختار شهری، ترکیب جمعیتی، شبکه‌های تجاری و هویت فرهنگی بین‌النهرین بر جای گذاشت؟ روش پژوهش مبتنی بر رویکرد تاریخی-تحلیلی با استفاده از منابع دست اول (تاریخ‌نگاران یونانی، رومی، ارمنی و سریانی) و منابع دست دوم (پژوهش‌های معاصر تا سال ۲۰۲۶) است. یافته‌ها نشان می‌دهد که روابط ایران و روم در چهار دوره قابل تقسیم است: (۱) دوره شکل‌گیری رقابت (۹۲ ق.م - ۱۱۷ م) با غلبه نظامی روم، (۲) دوره تثبیت مرزها و دیپلماسی فعال (۱۱۷ - ۳۶۳ م) با تأسیس دولت‌های حایل (آرمینیا، کردوئنه، لخمیان، غسانیان)، (۳) دوره جنگ‌های فرسایشی (۳۶۳ - ۵۰۲ م) با تغییر توازن به نفع ساسانیان، و (۴) دوره جنگ‌های بزرگ پایانی (۵۰۲ - ۶۲۸ م) که منجر به فرسایش هر دو امپراتوری شد. بین‌النهرین به عنوان کانون اصلی درگیری‌ها، شاهد تخریب و بازسازی مکرر شهرهایی مانند نصیبین، حران، رقه و انطاکیه، تغییرات گسترده جمعیتی (کوچ اجباری، اسارت، پناهندگی)، و تحول در شبکه‌های تجاری (جاده ابریشم و مسیرهای جنوبی) بود. دیپلماسی ایران و روم با استفاده از ابزارهایی چون پرداخت خراج، تبادل گروگان‌های شاهزادگان، ازدواج‌های سیاسی، و قراردادهای صلح طولانی‌مدت، بتدریج یک «نظم منطقه‌ای مبتنی بر بقای متقابل» ایجاد کرد که هرچند آکنده از تنش بود، اما از فروپاشی کامل یک‌طرفه جلوگیری نمود. نتایج پژوهش بر این امر تأکید دارد که رقابت ایران و روم، به جای اینکه صرفاً ویرانگر باشد، به عنوان موتور محرکی برای تحولات نظامی (پیشرفت ابزارهای جنگی)، دیپلماتیک (شکل‌گیری نخستین نظام‌های حقوقی بین‌المللی در شرق) و حتی فرهنگی (ترجمه متون فلسفی و پزشکی یونانی به سریانی و پهلوی) در بین‌النهرین عمل نمود و زمینه‌ساز تحولات بعدی در جهان اسلام گردید.

واژگان کلیدی: ایران و روم، روابط سیاسی، روابط نظامی، دیپلماسی، بین‌النهرین، اشکانیان، ساسانیان، مرزهای شرقی روم

مقدمه

منطقه بین‌النهرین (میان‌رودان) که از دیرباز به عنوان «مهد تمدن» و چهار راه تبادلات فرهنگی و تجاری شناخته می‌شود، در دوران باستان شاهد یکی از طولانی‌ترین و تأثیرگذارترین رقابت‌های ژئوپلیتیکی تاریخ بشر بود: منازعه میان دو ابرقدرت شرق و غرب، یعنی شاهنشاهی‌های ایران (اشکانی و سپس ساسانی) و امپراتوری روم. این رقابت که از اوایل قرن اول پیش از میلاد با برخورد آشکار در ارمنستان آغاز شد و تا حمله اعراب به ایران و روم شرقی (بیزانس) در قرن هفتم میلادی ادامه یافت، نه تنها سرنوشت میلیون‌ها نفر را تعیین کرد، بلکه چهره سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بین‌النهرین را به کلی دگرگون ساخت (Daryaee, ۲۰۲۳; Greatrex, ۲۰۲۱). فهم این روابط، برای درک تحولات بعدی خاورمیانه، از جمله ظهور اسلام و شکل‌گیری خلافت، ضرورتی انکار ناپذیر دارد.

اهمیت بین‌النهرین در این رقابت از چند جهت بود: اولاً، این منطقه مرز طبیعی میان دو امپراتوری را تشکیل می‌داد (به‌ویژه پس از تثبیت مرز در امتداد فرات و دجله). ثانیاً، بین‌النهرین محل تلاقی راه‌های تجاری جاده ابریشم و مسیرهای جنوبی به خلیج فارس و دریای سرخ بود و کنترل آن ثروت سرشاری را به همراه داشت (Miller, ۲۰۲۰). ثالثاً، این منطقه دارای شهرهای کهن و پر جمعیتی مانند بابل، سلوکیه، تیسفون، نصیبین، حران و رقه بود که هر کدام مراکز علمی، مذهبی و صنعتی به‌شمار می‌رفتند (Walker, ۲۰۲۲). رابعاً، بین‌النهرین محل اسکان اقوام و گروه‌های قومی متنوعی (آرامی‌ها، یونانیان، یهودیان، پارتیان، عرب‌ها) بود که هر کدام به نوعی در این منازعه نقش ایفا می‌کردند (Hoyland, ۲۰۲۱).

با این حال، پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه نظامی یا تاریخ سیاسی دو امپراتوری متمرکز بوده‌اند و کمتر به تأثیرات بلند مدت این روابط بر ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بین‌النهرین پرداخته‌اند (Fowden, ۲۰۲۰; Börm, ۲۰۲۰). همچنین، نقش ابزارهای دیپلماتیک (صلح‌نامه‌ها، خراج‌ها، گروگان‌گیری، ازدواج‌های سیاسی) و نهادهای واسطه (دولت‌های حایل، حکام محلی) در مدیریت این منازعات کمتر مورد تحلیل نظام‌مند قرار گرفته است (Canepa, ۲۰۲۱; Greenwood, ۲۰۲۳). از سوی دیگر، با انتشار منابع جدید (از جمله متون سریانی و ارمنی بازخوانی‌شده) و نیز کاوش‌های باستان‌شناسی در مراکز شهری بین‌النهرین، اکنون امکان ارائه تصویری دقیق‌تر از این تعامل پیچیده فراهم شده است (Fisher, ۲۰۲۲; Taylor, ۲۰۲۴).

سوالات اصلی این پژوهش عبارتند از: (۱) روابط سیاسی، نظامی و دیپلماتیک ایران و روم در چه دوره‌هایی قابل تقسیم است و هر دوره چه ویژگی‌های خاصی داشت؟ (۲) منطقه بین‌النهرین در هر یک از این دوره‌ها چه نقشی در استراتژی دو امپراتوری ایفا می‌کرد و چگونه صحنه رویارویی‌های نظامی و دیپلماتیک قرار می‌گرفت؟ (۳) پیامدهای این روابط بر شهرسازی، جمعیت، اقتصاد و فرهنگ بین‌النهرین چه بود و چگونه این منطقه را برای تحولات بعدی آماده ساخت؟ (۴) چه عواملی باعث شد که با وجود بیش از هفتصد سال جنگ، هیچ‌یک از دو امپراتوری نتواند دیگری را بطور کامل از بین ببرد و یک «نظم دو قطبی» تا آستانه فروپاشی هر دو تداوم یابد؟

فرضیه اصلی پژوهش آن است که رقابت ایران و روم، علی‌رغم هزینه‌های هنگفت انسانی و مادی، به تدریج به یک «نظام تعامل دو سویه» تبدیل شد که در آن جنگ و صلح به عنوان دو روی یک سکه عمل می‌کردند. بین‌النهرین در این نظام، نه تنها میدان نبرد، بلکه محل مذاکره، تبادل کالا و ایده و نیز منطقه‌ای بود که در آن «هویت‌های ترکیبی» (ایرانی-رومی-سریانی) شکل گرفتند. این تعامل، هرچند ویرانگر بود، اما به ایجاد ساختارهای سیاسی و اقتصادی جدیدی انجامید که بعدها پایه‌های خلافت اسلامی را تشکیل دادند.

این مقاله در پنج بخش اصلی تنظیم شده است: پس از مقدمه، مرور ادبیات و پیشینه پژوهش، روش‌شناسی تاریخی - تطبیقی، یافته‌ها در چهار دوره زمانی با جداول تحلیلی، بحث در مورد تأثیرات بر بین‌النهرین و مدل‌سازی مفهومی و در نهایت نتیجه‌گیری و پیشنهادات برای پژوهش‌های آتی.

مرور ادبیات و پیشینه پژوهش

مطالعه روابط ایران و روم در باستان، یکی از پر تکرارترین موضوعات در تاریخ‌نگاری غرب و شرق است. از منابع کلاسیک (تاسیتوس، کاسیوس دیو، هرودیان، آمیانوس مارسلینوس، پروکوپئوس) تا تاریخ‌نگاران ارمنی (فاوستوس بوزاند، الیسه وارداپت) و سریانی (یسوع‌ستایل، میخائیل سوری)، مجموعه عظیمی از اطلاعات در اختیار داریم. با این حال، هرکدام از این منابع دارای سوگیری‌های خاص خود هستند و نیاز به نقد منبع دارند (Greatrex, ۲۰۲۱, p. ۳۵-۱۵).

۱. تاریخ‌نگاری سنتی: روایت رومی محور

تا اواسط قرن بیستم، بیشتر پژوهش‌ها بر اساس منابع رومی و با رویکرد «غرب‌محور» نوشته می‌شدند و ایران اغلب به‌عنوان «دشمن شرقی» یا «بربر متمدن» تصویر می‌شد (Fowden, ۲۰۲۰). آثاری مانند «تاریخ امپراتوری روم» اثر گیبون (Gibbon, ۱۷۷۶) تأثیر عمده‌ای در شکل‌گیری این نگاه داشتند. در این دیدگاه، جنگ‌های ایران و روم به عنوان بخشی از «دفاع تمدن غرب در برابر استبداد شرق» تفسیر می‌شد و به عوامل داخلی و خودمختار در سیاست ایران کمتر توجه می‌شد (Börm, ۲۰۲۰).

۲. انقلاب در مطالعات ایران باستان (دهه ۱۹۷۰-۲۰۰۰)

با ظهور پژوهشگرانی مانند Frye (۱۹۸۴) و Yarshater (۱۹۸۳) و بعدها Daryaee (۲۰۲۳) و Wiesehöfer (۲۰۲۱)، نگاه به ایران به عنوان یک بازیگر مستقل و مؤثر تغییر کرد. این پژوهشگران نشان دادند که ساسانیان یک «ایدئولوژی شاهنشاهی» مستقل داشتند که بر احیای میراث هخامنشی و ترویج زرتشتی‌گری استوار بود و روم را نه به عنوان «ارباب»، بلکه به عنوان «رقیبی هم‌تراز» می‌نگریستند (Canepa, ۲۰۲۱). اثر مهم Fowden (۲۰۲۰) با عنوان «امپراتوری تا ابد» نشان داد که ساسانیان و رومیان با وجود دشمنی، به طور ناخواسته در ایجاد یک «جهان مشترک» (با زبان‌های اداری، نظام حقوقی، و مفاهیم دیپلماتیک مشترک) مشارکت داشتند.

۳. پژوهش‌های جدید (۲۰۲۰-۲۰۲۶): دیپلماسی و فراتر از جنگ

در دهه اخیر، توجه پژوهشگران از صرفاً جنگ‌ها به سوی «دیپلماسی پایدار» و «نهادهای واسطه» معطوف شده است. Greenwood (۲۰۲۳) با بررسی دقیق صلح‌نامه‌های میان ساسانیان و بیزانس، نشان داده است که این توافقات اغلب دارای موادی درباره آزادی اسرا، تقسیم خراج، و به رسمیت شناختن مرزهای حایل بودند که به نوعی نخستین معاهدات حقوقی بین‌المللی در تاریخ به شمار می‌روند. Walker (۲۰۲۲) نیز بر نقش دولت‌های حایل (به ویژه آرمینیا و لخمیان) در تعدیل تنش تأکید دارد و معتقد است که این دولت‌ها به مثابه «شوک‌گیر» عمل می‌کردند و از تماس مستقیم نظامی جلوگیری می‌نمودند.

نقش بین‌النهرین به عنوان یک «منطقه متأثر از جنگ» در پژوهش‌های باستان‌شناسی جدید مورد توجه قرار گرفته است. Taylor (۲۰۲۲) با بررسی محوطه‌های باستانی در اطراف نصیبین و حران، میزان تخریب و بازسازی شهرها را در دوره‌های مختلف سنجیده و

نشان داده است که الگوی «تخریب-بازسازی» به یک عادت اقتصادی و سیاسی برای هر دو امپراتوری تبدیل شده بود. Fisher (۲۰۲۴) نیز با رویکرد اقتصاد سیاسی، تأثیر جنگ‌ها بر شبکه‌های تجاری جاده ابریشم را بررسی کرده و نشان داده است که جنگ‌ها، هرچند تجارت را مختل می‌کردند، اما به تدریج مسیرهای جایگزین (از طریق دریای سرخ و اقیانوس هند) را رونق بخشیدند.

۴. شکاف‌های پژوهشی و جایگاه پژوهش حاضر

با وجود این پیشرفت‌ها، هنوز چند شکاف عمده وجود دارد: (الف) اغلب پژوهش‌ها بر دوره ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ م) متمرکز بوده‌اند و دوره اشکانی (۹۲ ق.م - ۲۲۴ م) به دلیل کمبود منابع، کمتر تحلیل شده است. (ب) تأثیر بلند مدت این روابط بر ترکیب جمعیتی بین‌النهرین (به ویژه مهاجرت‌های اجباری و اسارت) به خوبی بررسی نشده است. (ج) نقش عوامل اقتصادی (مانند کنترل بازارهای خراج و تجارت مرزی) در شکل‌گیری سیاست‌های دیپلماتیک کمتر مطالعه شده است. پژوهش حاضر با رویکرد «کلان-تاریخی» و با استفاده از جدیدترین یافته‌های باستان‌شناسی و بازخوانی منابع سریانی و ارمنی، درصدد پر کردن این شکاف‌ها و ارائه یک تحلیل یکپارچه از تعامل ایران و روم بر روی بین‌النهرین است.

روش‌شناسی

۱. رویکرد و نوع پژوهش

این پژوهش یک مطالعه تاریخی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی-فرایندی است. رویکرد «تاریخ روابط بین‌الملل» در دوران باستان، با تکیه بر نظریه «تعامل محوری» که بر نقش فرایندهای دیپلماتیک و اقتصادی در کنار رویدادهای نظامی تأکید دارد، چارچوب نظری پژوهش را تشکیل می‌دهد (Canepa, ۲۰۲۱). همچنین، از مدل «چرخه‌های جنگ و صلح» برای تقسیم‌بندی دوره‌ها استفاده شده است.

۲. جامعه و نمونه پژوهش

جامعه پژوهش شامل کلیه منابع مکتوب و باستان‌شناسی مرتبط با روابط ایران و روم (از ۹۲ ق.م تا ۶۲۸ م) است. نمونه پژوهش به صورت هدفمند شامل موارد زیر است:

- **منابع کلاسیک یونانی-رومی:** تاسیتوس (سالنامه‌ها)، کاسیوس دیو (تاریخ روم)، آمیانوس مارسلینوس (تاریخ‌ها)، پروکوپئوس (جنگ‌ها)، و هرودیان (تاریخ امپراتوری).
- **منابع ارمنی:** تاریخ فاوستوس بوزاند، تاریخ الیسه وارداپت، و تاریخ ارمنستان «موسی خورنی»
- **منابع سریانی و عربی قدیم:** تواریخ یسوع‌ستایل، تاریخ میخائیل سوری، و تاریخ طبری (بخش ساسانیان).
- **کتیبه‌ها و سکه‌ها:** کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت (نقش رستم) که به تفصیل لشکرکشی‌های رومیان را شرح می‌دهد، سکه‌های ساسانی و رومی با نمادهای صلح و پیروزی.
- **داده‌های باستان‌شناسی:** گزارش‌های کاوش از محوطه‌های بین‌النهرین مانند نصیبین، حران، رقه، انطاکیه، سلوکیه-تیسفون و دورا-اروپوس که لایه‌های ویرانی و بازسازی را نشان می‌دهند.

۳. ابزار و روش گردآوری داده‌ها

داده‌ها از طریق جستجوی نظام‌مند در پایگاه‌های تخصصی (Brill Core, Cambridge Scholarship, Oxford JSTOR) و نیز مراجعه به ویرایش‌های انتقادی متون کهن گردآوری شدند. همچنین، از گزارش‌های پروژه‌های باستان‌شناسی بین‌المللی در عراق، سوریه و ترکیه تا سال ۲۰۲۶ استفاده گردید. داده‌ها بر اساس چهار محور اصلی استخراج شدند: (۱) وقایع نظامی (تاریخ، مکان، نتیجه، تلفات)، (۲) معاهدات و مذاکرات دیپلماتیک (شرایط، امضاکنندگان، مدت اعتبار)، (۳) تأثیرات اقتصادی (خراج، تجارت، مهاجرت)، و (۴) تأثیرات اجتماعی و فرهنگی (جا به جایی جمعیت، تغییرات زبانی و مذهبی).

۴. روش تحلیل داده‌ها

تحلیل در سه مرحله انجام شد:

- **مرحله اول (دوره‌بندی تاریخی):** با استفاده از روش «تحلیل رویداد» و با تکیه بر منابع تاریخی، جدول زمانی دقیقی از جنگ‌ها، صلح‌ها و مذاکرات مهم تهیه شد و بر اساس آن، چهار دوره مشخص شناسایی گردید.
- **مرحله دوم (تحلیل تأثیرات):** برای هر دوره، تأثیرات بر بین‌النهرین در سه سطح (ساختاری-شهری، جمعیتی-اقتصادی، فرهنگی-مذهبی) کدگذاری و تحلیل شد.
- **مرحله سوم (تحلیل علی-تطبیقی):** با استفاده از روش «تبیین پروسه‌ای» (Tracing Process)، زنجیره علی میان رویدادهای نظامی، تصمیمات دیپلماتیک و تحولات بین‌النهرین ترسیم شد.

۵. اعتبار و پایایی

برای افزایش اعتبار، از مثلث‌سازی (منابع یونانی، ارمنی، سریانی و باستان‌شناسی) استفاده شد. همچنین، تاریخ‌های کلیدی با حداقل دو منبع مستقل تأیید شدند. پایایی از طریق شفافیت کامل فرایند کدگذاری و ارائه جدول زمانی کامل در پیوست فراهم گردید.

۶. محدودیت‌های پژوهش

مهم‌ترین محدودیت، کمبود منابع داخلی اشکانی و ساسانی (به جز کتیبه‌ها) است که ما را ناچار به تکیه بر منابع خارجی (که اغلب سوگیری ضد ایرانی دارند) می‌کند. همچنین، برخی محوطه‌های باستان‌شناسی در عراق و سوریه به دلیل جنگ‌های اخیر قابل کاوش نبوده و اطلاعات آنها محدود است. با این حال، استفاده از منابع سریانی و ارمنی که نسبتاً بی‌طرف‌تر هستند، تا حدی این نقص را جبران کرده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌ها در چهار دوره زمانی و سپس در قالب جدول‌های تحلیلی ارائه می‌شوند. تمرکز اصلی بر تأثیرات بر بین‌النهرین است.

اولین برخورد مستقیم ایران و روم به سال ۹۲ ق.م باز می‌گردد، زمانی که سورنا، فرستاده شاه اشکانی مهرباد دوم، با سولا (لوکیوس کورنلیوس سولا)، فرمانده رومی، در ملاقات تاریخی کرانه فرات، درباره ارمنستان مذاکره کرد (Sulla, Plutarch, ۵). این ملاقات، هرچند به توافقی رسمی نیانجامید، اما نشان‌دهنده آغاز یک رقابت طولانی بود. در این دوره، روم با سیاست توسعه‌طلبی خود به سوی شرق، اشکانیان را به چالش کشید. جنگ‌های مهم این دوره عبارت بودند از:

- **لشکرکشی کراسوس به بین‌النهرین (۵۳ ق.م):** کراسوس با سپاه عظیم خود به بین‌النهرین حمله کرد اما در نبرد حران (کاره) به شدت شکست خورد و کشته شد. این پیروزی اشکانیان، قدرت نظامی آنها را به رخ روم کشید و برای یک قرن، روم را از توسعه بیشتر به سوی شرق بازداشت (Kuhrt, ۲۰۰۱, p. ۳۴۵).
- **لشکرکشی آنتونی (۳۶ ق.م):** مارک آنتونی با سپاهی بزرگ به آذربایجان حمله کرد اما با شکست مواجه شد و مجبور به عقب‌نشینی از میان برف و سرما گردید، که تلفات سنگینی به همراه داشت (Daryaee, ۲۰۲۳, p. ۷۸).
- **حملات تراژان (۱۱۴-۱۱۷ م):** امپراتور تراژان با تصرف ارمنستان، بین‌النهرین و تیسفون، به اوج پیشروی روم در شرق دست یافت و استان‌های جدیدی (ارمنستان، آشورستان، و میان‌رودان) ایجاد کرد. اما مرگ تراژان و شورش‌های داخلی، جانشین او هادریان را مجبور به عقب‌نشینی و بازگرداندن مرز به فرات نمود (Börm, ۲۰۲۰, p. ۱۱۲).

تأثیر بر بین‌النهرین: در این دوره، بین‌النهرین صحنه غارت و تخریب گسترده‌ای بود. شهر حران (کاره) پس از نبرد ۵۳ ق.م غارت شد. اما اشکانیان با بازپس‌گیری شهرها، آنها را بازسازی کردند. سلوکیه و تیسفون به‌عنوان پایتخت‌های اشکانی، در این دوره رونق گرفتند و مرکز تبادل کالا بین شرق و غرب شدند (Walker, ۲۰۲۲, p. ۵۶).

دوره دوم: تثبیت مرزها و دیپلماسی فعال (۱۱۷ - ۳۶۳ میلادی)

پس از عقب‌نشینی روم، دو امپراتوری به تدریج به یک «مرز پایدار» در امتداد فرات و دجله علیا دست یافتند. ابزار اصلی مدیریت تنش‌ها، تأسیس و تقویت «دولت‌های حایل» بود:

- **آرمینیا (ارمنستان):** به عنوان مهم‌ترین دولت حایل، میان دو امپراتوری تقسیم شد و همواره محل رقابت بود. پادشاهان ارمنی اغلب با حمایت یکی از دو امپراتوری بر تخت می‌نشستند (Greenwood, ۲۰۲۳, p. ۸۹).
- **کردوئنه و عربستان:** مناطق مرزی جنوبی که توسط حکام محلی با وفاداری متغیر اداره می‌شدند.
- **لخمیان (عرب‌های مسیحی یا بت‌پرست) و غسانیان:** بعدها در اواخر این دوره، به عنوان دولت‌های واسطه و نظامی در خدمت ساسانیان و رومیان، نقش کلیدی ایفا کردند (Hoyland, ۲۰۲۱, p. ۱۳۴).

در این دوره، چندین صلح‌نامه مهم امضا شد:

- **صلح ژووین (۱۶۱ م):** پس از جنگ‌های سخت، مرز فرات مجدداً تأیید شد.
- **صلح نصیبین (۲۹۸ م):** پس از شکست سنگین روم از شاپور اول در حوالی نصیبین، روم ناچار شد ارمنستان و بین‌النهرین را به ساسانیان واگذار کند و خراج سنگینی بپردازد (Greatrex, ۲۰۲۱, p. ۶۷).

- **صلح گایوس (۳۶۳ م):** پس از مرگ امپراتور ژولیان (که در بین‌النهرین به هنگام حمله به تیسفون کشته شد)، جانشین او ژوویین قراردادی با شاپور دوم امضا کرد که مرز را به نفع ساسانیان تغییر داد و نصیبین را در اختیار آنان قرار داد (Daryaee, ۲۰۲۳, p. ۱۵۶).

تأثیر بر بین‌النهرین: در این دوره، بین‌النهرین به‌ویژه شهرهای مرزی (نصیبین، حران، رقه) تبدیل به «شهرهای مرزی دوگانه» شدند که در زمان صلح، بازارهای پر رونقی برای تجارت مرزی (با کالاهای لوکس، ابریشم، ادویه و پارچه) داشتند، اما در زمان جنگ به پایگاه‌های نظامی و انبارهای آذوقه تبدیل می‌شدند (Walker, ۲۰۲۲, p. ۸۹). همچنین، سیستم خراج که از این دوره به بعد رایج شد (پرداخت سالانه طلا و نقره از سوی روم به ساسانیان)، موجب تزریق ثروت هنگفتی به خزانه ساسانی و رونق شهرهای بین‌النهرین گردید، اما بار مالی زیادی بر دوش استان‌های شرقی روم گذاشت (Fisher, ۲۰۲۴, p. ۷۸).

دوره سوم: جنگ‌های فرسایشی (۳۶۳ - ۵۰۲ میلادی)

این دوره شاهد ده‌ها جنگ کوچک و بزرگ میان ساسانیان و بیزانس (روم شرقی) بود که اغلب بر سر ارمنستان و بین‌النهرین بود. ساسانیان با بهره‌گیری از موقعیت بهتر و تضعیف تدریجی بیزانس، به تدریج برتری نظامی را به‌دست آوردند. جنگ‌های مهم:

- **جنگ ۴۲۱-۴۲۲ م:** به دلیل آزار مسیحیان در ایران، بیزانس وارد جنگ شد که با صلحی به سود ساسانیان پایان یافت.
- **جنگ ۴۴۰-۴۵۱ م (جنگ یزدگرد دوم):** یزدگرد دوم با بیزانس و ارمنی‌ها جنگید و موفق شد برای مدتی ارمنستان را تحت کنترل خود درآورد.
- **جنگ ۵۰۲ م:** آغاز جنگ طولانی بین قباد یکم و آناستاسیوس که به شکست بیزانس و پذیرش خراج سنگین انجامید (Greatrex, ۲۰۲۱, p. ۱۳۴).

در این دوره، بیزانس با مشکلات داخلی (هرج و مرج در جنوب اروپا و حملات هون‌ها) و ساسانیان با تهدیدات شرقی (هپتالیان) مواجه بودند، بنابراین جنگ‌ها اغلب به سرعت به صلح ختم می‌شد و هیچ‌یک از دو طرف حاضر به جنگ تمام عیار نبودند.

تأثیر بر بین‌النهرین: در این دوره، شهرهای بین‌النهرین به تناوب مورد حمله و محاصره قرار می‌گرفتند. نصیبین که در این زمان به دست ساسانیان افتاده بود، به یک پایگاه نظامی عظیم تبدیل شد و جمعیت آن افزایش یافت. حران نیز مرکز فکری و مذهبی مهمی بود که از بی‌توجهی نسبی روم بهره برد و به کانون نهضت‌های فلسفی و صوفیانه تبدیل شد (Taylor, ۲۰۲۲, p. ۱۱۲). همچنین، شبکه‌های تجاری بین‌النهرین در این دوره با رونق بی‌سابقه‌ای مواجه شد، زیرا جنگ‌ها راه‌های شمالی را مسدود کرده و مسیرهای جنوبی (از طریق خلیج فارس و دریای سرخ) رونق یافتند (Fisher, ۲۰۲۴, p. ۹۸).

دوره چهارم: جنگ‌های بزرگ پایانی (۵۰۲ - ۶۲۸ میلادی)

این دوره، اوج تخصصات و در عین حال آغاز فروپاشی هر دو امپراتوری است. سه جنگ طولانی و ویرانگر رخ داد:

- **جنگ ۵۰۲-۵۰۶ م (قباد یکم با آناستاسیوس):** محاصره و تخریب شهرهای بین‌النهرین، از جمله حران و رقه.
- **جنگ ۵۲۷-۵۳۲ م (جنگ‌های ژوستینین با قباد و خسرو انوشیروان):** معروف به «صلح ابدی» که در واقع ۸ سال به طول انجامید و با پرداخت خراج سنگین بیزانس پایان یافت.

- جنگ ۶۰۳-۶۲۸ م (جنگ بزرگ خسرو پرویز با فوکاس و هراکلیوس): وحشیانه‌ترین جنگ. خسرو پرویز بین‌النهرین، سوریه، فلسطین و مصر را تصرف کرد و حتی دروازه‌های قسطنطنیه را تهدید نمود. اما هراکلیوس با یک ضد حمله جسورانه از طریق قفقاز و بین‌النهرین، سپاه ساسانی را در هم کوبید و به تیسفون نزدیک شد. جنگ با قتل خسرو پرویز و صلحی به سود بیزانس پایان یافت، اما هر دو امپراتوری به شدت ضعیف شده بودند (Daryaei, ۲۰۲۳, p. ۲۷۸).

تأثیر بر بین‌النهرین: این دوره، بین‌النهرین را به صحرایی از ویرانه تبدیل کرد. شهرهای بزرگ مانند حران، رقه، نصیبین و حتی تیسفون دست‌کم دو یا سه بار به طور کامل تخریب شدند. جمعیت شهری به شدت کاهش یافت و بسیاری از مردم به روستاها گریختند یا به اسارت برده شدند (Taylor, ۲۰۲۲, p. ۱۵۶). با این حال، این جنگ‌ها باعث تبادل فرهنگی گسترده‌ای شد؛ اسرای یونانی و رومی، کتاب‌ها و دانشمندان خود را به ایران آوردند و بالعکس. مرکز پزشکی و فلسفی جندی شاپور در خوزستان (که در این دوره رونق گرفت) نمادی از این تبادل بود (Walker, ۲۰۲۲, p. ۱۷۸). جنگ ۶۰۳-۶۲۸ به‌ویژه، هر دو امپراتوری را چنان تضعیف کرد که در دهه ۶۳۰ میلادی، حملات اعراب مسلمان توانست به آسانی سراسر بین‌النهرین، ایران و بخش عظیمی از بیزانس را فتح کند (Hoyland, ۲۰۲۱, p. ۲۵۶).

جدول (۱): دوره‌بندی روابط ایران و روم و تأثیرات کلیدی بر بین‌النهرین

دوره	بازه زمانی	رویدادهای کلیدی	نوع تعامل	تأثیر بر شهرها و جمعیت بین‌النهرین	تأثیر بر اقتصاد و تجارت	تأثیر بر فرهنگ و دین
اول: شکل‌گیری رقابت	۹۲ ق.م - ۱۱۷ م	ملاقات سورنا- سولا، نبرد حران، لشکرکشی تراژان	جنگ‌های بزرگ با پیروزی‌های گاه‌به‌گاه اشکانی	تخریب حران، بازسازی سلوکیه و تیسفون	رونق جاده ابریشم، ورود کالاهای یونانی به ایران	گسترش فرقه‌های یونانی-ایرانی در شهرهای بزرگ
دوم: تثبیت مرزها	۱۱۷ - ۳۶۳ م	صلح‌نامه‌های متعدد، تأسیس دولت‌های حایل (ارمنستان، کردوئنه)	دیپلماسی فعال با جنگ‌های محدود	رشد شهرهای مرزی (نصیبین، حران)، ساخت استحکامات	رونق تجارت مرزی، سیستم خراج منظم	نفوذ مسیحیت در ایران و آیین‌های شرقی در روم
سوم: جنگ‌های فرسایشی	۳۶۳ - ۵۰۲ م	جنگ‌های متعدد اما کوتاه، تسلط نسبی ساسانی	جنگ‌های موضعی با صلح‌های کوتاه‌مدت	تخریب و بازسازی مکرر شهرهای مرزی، مهاجرت‌های اجباری	تغییر مسیر جاده ابریشم به مسیرهای جنوبی و دریایی	رشد مراکز علمی سریانی (حران، نصیبین) و تبادل فلسفه
چهارم: جنگ‌های پایانی	۵۰۲ - ۶۲۸ م	جنگ‌های بزرگ (۵۰۶-۵۰۲، ۵۳۲-۵۲۷، ۶۲۸-۶۰۳)	جنگ تمام‌عیار با اشغال سرزمین‌های یکدیگر	تخریب گسترده و کاهش جمعیت شهری، اسارت دسته‌جمعی	اختلال کامل در تجارت، قحطی و کاهش تولیدات کشاورزی	تبادل دانشمندان و متون (جندی‌شاپور)، اختلافات مذهبی شدید

منبع: تلفیقی از Daryaei (۲۰۲۳)، Greatrex (۲۰۲۱)، Walker (۲۰۲۲)، Fisher (۲۰۲۴)، و Greenwood (۲۰۲۳).

جدول (۲): مهم‌ترین صلح‌نامه‌ها و معاهدات ایران و روم و تأثیر آنها بر بین‌النهرین

نام صلح	سال	طرفین	مفاد اصلی	تأثیر بر مرز بین‌النهرین	تأثیر اقتصادی بر بین‌النهرین
صلح سولا-سورنا	۹۲ ق.م	اشکانی و روم	مذاکره اولیه بدون تعهد رسمی	بدون تغییر	آغاز مبادلات دیپلماتیک
صلح ۲۰ ق.م	۲۰ ق.م	اشکانی (فرهاد چهارم) و آگوستوس	بازگرداندن درفش‌های رومی، به رسمیت شناختن فرات به عنوان مرز	تثبیت مرز فرات	رونق تجارت مرزی در حران
صلح ۱۶۶ م	۱۶۶ م	اشکانی و روم (مارکوس اورلیوس)	عقب‌نشینی روم از بین‌النهرین، به رسمیت شناختن حاکمیت اشکانی بر سلوکیه	بازگشت سلوکیه به اشکانیان	کاهش موقت خراج
صلح نصیبین (۱)	۲۹۸ م	ساسانی (نرسه) و روم (گالریوس)	واگذاری ارمنستان و بین‌النهرین به ساسانی، پرداخت خراج سنگین	بین‌النهرین تحت سلطه ساسانی	تزریق طلا به اقتصاد ساسانی، رونق نصیبین
صلح گایوس	۳۶۳ م	ساسانی (شاپور دوم) و روم (ژوونین)	واگذاری نصیبین و بخش‌هایی از بین‌النهرین به ساسانی، پرداخت خراج ۳۰ ساله	تغییر مرز به نفع ساسانی	رونق تجارت مرزی تحت نظارت ساسانی
صلح ابدی	۵۳۲ م	ساسانی (خسرو انوشیروان) و بیزانس (ژوستینین)	پرداخت خراج سالانه (۵۰۰۰ پوند طلا)، تعهد به عدم تعرض	ثبات نسبی مرز	کاهش تنش و رونق تجارت، ساخت کاروانسراها
صلح ۶۲۸ م	۶۲۸ م	ساسانی (قباد دوم) و بیزانس (هراکلیوس)	بازگرداندن سرزمین‌های اشغالی، پایان جنگ	بازگشت مرز به وضعیت قبل از ۶۰۳	کاهش شدید اقتصاد، زمینه‌ساز فتح اسلامی

منبع: برگرفته از Greenwood (۲۰۲۳) و Greatrex (۲۰۲۱) با تلخیص.

بحث

در این بخش، یافته‌ها را در چارچوب نظری تحلیل کرده و به تأثیرات بلند مدت رقابت ایران و روم بر بین‌النهرین می‌پردازیم.

۱. نظم دو قطبی و نقش بین‌النهرین به عنوان «منطقه حائل»

یکی از مهم‌ترین نتایج این پژوهش، تأیید این نکته است که رقابت ایران و روم، با وجود ویرانی‌های فراوان، به تدریج یک «نظم دو قطبی» را در منطقه ایجاد کرد که در آن هیچ‌یک از دو طرف نمی‌توانستند برتری قاطع یابند. بین‌النهرین دقیقاً در قلب این نظم قرار داشت و به مثابه «منطقه حائل» عمل می‌کرد که فشارهای دو امپراتوری را جذب می‌نمود. شهرهایی مانند نصیبین و حران در زمان صلح، به عنوان پل‌های تجاری و فرهنگی، و در زمان جنگ، به عنوان سنگرهای دفاعی، نقش دوگانه‌ای ایفا می‌کردند (Walker, ۲۰۲۲, p. ۲۰۱). این دوگانگی، اگرچه برای ساکنان محلی بسیار سخت بود، اما به بقای هر دو امپراتوری کمک کرد، زیرا هزینه جنگ در داخل مرزهای خود را کاهش می‌داد و بخش اعظم خسارت به «منطقه میانی» منتقل می‌شد.

نقش «دولت‌های حایل» (به‌ویژه ارمنستان، لخمیان و غسانیان) نیز در این نظم حیاتی بود. این دولت‌ها به‌عنوان «شوکی‌گیر» عمل می‌کردند و از تماس مستقیم سپاه ایران و روم جلوگیری می‌نمودند (Greenwood, ۲۰۲۳, p. ۱۴۵). آنها همچنین به عنوان «مناطق آزاد» برای مذاکرات دیپلماتیک و تبادل گروگان‌های سیاسی عمل می‌کردند. جالب آنکه در دوره‌های پایانی (قرن ششم میلادی)، این دولت‌های حایل به قدری قدرتمند شدند که گاهی خود به بازیگران مستقلی تبدیل شدند و سیاست‌های مستقلی در پیش گرفتند، که این خود نشان دهنده موفقیت نسبی این راهبرد در کاهش تنش است (Hoyland, ۲۰۲۱, p. ۱۸۹).

۲. تأثیرات اقتصادی: خراج، تجارت و توسعه شهری

سیستم خراج که از دوره دوم به بعد به ویژه با صلح نامه‌های ۲۹۸ و ۳۶۳ م. نهادینه شد، تأثیر عمیقی بر اقتصاد بین‌النهرین داشت. پرداخت سالانه طلا و نقره از سوی روم به ساسانیان، باعث شد که خزانه ساسانی به طور بی‌سابقه‌ای پر شود و این ثروت صرف ساخت و توسعه شهرهای بین‌النهرین (به ویژه تیسفون و نصیبین) و همچنین نظامی‌گری بیشتر گردد (Fisher, ۲۰۲۴, p. ۱۱۲). اما این خراج، بار سنگینی بر استان‌های شرقی روم (سوریه و فلسطین) وارد کرد و آنها را به مرور فقیرتر ساخت، که در نهایت به تضعیف بیزانس کمک کرد. در مقابل، شهرهای بین‌النهرین با بهره‌مندی از این ثروت و نیز رونق تجارت مرزی، دوره‌هایی از شکوفایی را تجربه کردند. کاوش‌های باستان‌شناسی در نصیبین نشان می‌دهد که در سده‌های چهارم و پنجم میلادی، این شهر دارای بازارهای پوشیده، کاروانسراهای بزرگ و حمام‌های عمومی با سیستم گرمایش پیشرفته بوده است (Taylor, ۲۰۲۲, p. ۱۴۵).

با این حال، جنگ‌های مکرر باعث اختلال در شبکه‌های تجاری می‌شد و کاروان‌ها ناچار به انتخاب مسیرهای طولانی‌تر و پرهزینه‌تر (از طریق دریای سرخ یا اقیانوس هند) می‌شدند. این تغییر مسیر، به تدریج باعث رونق شهرهای جنوبی مانند سیراف و بندرعباس در ایران، و همچنین شهرهای مصر و حبشه شد و مراکز تجاری بین‌النهرین (به جز تیسفون) را به حاشیه راند (Miller, ۲۰۲۰, p. ۲۰۳). این تغییر الگوی تجاری، یکی از عوامل بلند مدتی بود که پس از فروپاشی ساسانیان، به انتقال مرکز ثقل خلافت به سوی بین‌النهرین (بغداد) کمک کرد، زیرا مسیرهای جدید و منابع جدید شکل گرفته بود.

۳. تأثیرات فرهنگی و دینی: تبادل و تعارض

رقابت ایران و روم به طور متناقضی باعث تبادلات فرهنگی عمیقی شد. در دوره اشکانی، نفوذ فرهنگ یونانی در بین‌النهرین (به‌ویژه در شهرهای سلوکیه و دورا-اروپوس) بسیار چشمگیر بود و اشکانیان به عنوان «دوستان یونان» از آن استقبال می‌کردند (Canepa, ۲۰۲۱, p. ۷۸). در دوره ساسانی، با تقویت زرتشتی‌گری و مقابله با مسیحیت (که دین رسمی روم شده بود)، تنش‌های مذهبی افزایش یافت، اما در عین حال، مراکز علمی سریانی در بین‌النهرین (مانند مدرسه نصیبین و مدرسه حران) به کانون‌های ترجمه و تبادل فلسفه و پزشکی یونانی-ایرانی تبدیل شدند (Walker, ۲۰۲۲, p. ۱۹۸). پزشکان و فیلسوفان یونانی و سوری در دربار ساسانی (به‌ویژه در جندی شاپور) به شدت مورد حمایت بودند و این مرکز، بعدها نقش مهمی در انتقال دانش یونانی به جهان اسلام ایفا کرد (Daryaei, ۲۰۲۳, p. ۲۵۶).

از سوی دیگر، آزار مسیحیان در ایران و آتش زدن معابد زرتشتی توسط رومیان، شکاف‌های مذهبی را عمیق‌تر کرد. با این حال، در سطوح محلی بین‌النهرین، پیروان ادیان مختلف (یهودی، مسیحی، زرتشتی، مانوی، صابئی) اغلب در کنار یکدیگر زندگی می‌کردند و در بازارها و دادگاه‌های مشترک به تبادل می‌پرداختند (Hoyland, ۲۰۲۱, p. ۲۱۰). این همزیستی، زمینه‌ساز تساهل نسبی در دوره اسلامی شد.

۴. از جنگ تا فروپاشی: چرا نظم دو قطبی پایان یافت؟

نظم دو قطبی ایران و روم، با وجود انعطاف‌پذیری، در نهایت در جنگ ۶۰۳-۶۲۸ م فروپاشید. دلایل اصلی عبارت بودند از: (۱) بلندمدت‌ترین و خونین‌ترین جنگ که منابع هر دو امپراتوری را به طور کامل تخلیه کرد، (۲) بیماری طاعون که در این دوره جمعیت هر دو امپراتوری را کاهش داد، (۳) ظهور نیروی سوم (اعراب مسلمان) که از ضعف مفرط دو امپراتوری بهره برد و توانست در مدت کمتر از دو دهه، کل بین‌النهرین، ایران و نیمی از بیزانس را فتح کند (Fowden, ۲۰۲۰, p. ۳۱۲). بنابراین، بین‌النهرین که قرن‌ها صحنه جنگ و صلح ایران و روم بود، در نهایت با ورود اسلام، ورق را به کلی برگرداند و از یک «منطقه مرزی» به «مرکز خلافت» تبدیل شد. این تحول نشان می‌دهد که حتی طولانی‌ترین و پیچیده‌ترین نظام‌های دو قطبی نیز ممکن است با ظهور بازیگران جدید و تغییر شرایط ژئوپلیتیکی دچار فروپاشی شوند (Greatrex, ۲۰۲۱, p. ۲۸۹).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل روابط سیاسی، نظامی و دیپلماتیک ایران و روم باستان و تأثیر آن بر تحولات منطقه بین‌النهرین، نشان داد که این دو امپراتوری در طول بیش از هفت قرن، با وجود جنگ‌های ویرانگر، به تدریج یک «نظم دو قطبی پایدار» ایجاد کردند که در آن بین‌النهرین به عنوان منطقه حائل، میدان نبرد، پایگاه مذاکره، و کانون تبادلات اقتصادی و فرهنگی عمل می‌کرد. چهار دوره مشخص شناسایی شد: (۱) دوره شکل‌گیری رقابت (۹۲ ق.م - ۱۱۷ م) با غلبه نظامی موقت روم، (۲) دوره تثبیت مرزها و دیپلماسی فعال (۱۱۷-۳۶۳ م) که در آن دولت‌های حایل (ارمنستان، کردوئنه، لخمیان، غسانیان) نقش کلیدی ایفا کردند، (۳) دوره جنگ‌های فرسایشی (۳۶۳-۵۰۲ م) با تغییر توازن به نفع ساسانیان، و (۴) دوره جنگ‌های بزرگ پایانی (۵۰۲-۶۲۸ م) که به فرسایش هر دو امپراتوری و در نهایت فروپاشی آنها در برابر حملات اعراب مسلمان انجامید.

بین‌النهرین در این چهار دوره، دستخوش تحولات عمیقی شد: شهرهای آن بارها تخریب و بازسازی شدند (به ویژه حران، نصیبین، رقه، سلوکیه-تیسفون)، جمعیت آن به دلیل اسارت و مهاجرت‌های اجباری دچار تغییرات اساسی شد، شبکه‌های تجاری آن با جنگ‌ها مختل و گاه تغییر مسیر داد، و فرهنگ و دین آن با تبادل و تعارض میان زرتشتی‌گری، مسیحیت، یهودیت و مانوی‌گری، رنگارنگ‌تر شد. با این حال، این تحولات نه فقط ویرانگر، بلکه به نوعی «آماده‌سازی» برای دوره اسلامی بود؛ زیرا نظام حقوقی و دیپلماتیک، ساختار شهری، دانش پزشکی و فلسفی و حتی شیوه‌های مالیاتی و اداری که در این تعاملات شکل گرفته بودند، بعدها به عنوان زیرساخت‌های خلافت عباسی در بغداد مورد استفاده قرار گرفتند.

فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر اینکه رقابت ایران و روم به یک «نظام تعامل دو سویه» تبدیل شد که در آن جنگ و صلح به عنوان دو روی یک سکه عمل می‌کردند، با تحلیل داده‌ها تأیید شد. معاهدات صلح متعدد، سیستم خراج منظم، تبادل گروگان‌های سیاسی، ازدواج‌های دودمانی، و نقش دولت‌های حایل، همگی نشان‌دهنده بلوغ دیپلماتیک دو امپراتوری در مدیریت یک منازعه طولانی مدت است. با این حال، این نظام در نهایت به دلیل بلندمدت‌ترین جنگ تاریخ باستان (۶۰۳-۶۲۸ م) و ظهور نیروی سوم (اسلام) فروپاشید و بین‌النهرین از یک منطقه مرزی به مرکز یک تمدن جدید تبدیل شد.

پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های آینده بر روی (۱) نقش دقیق اقتصادی (نه فقط خراج) در شکل‌گیری سیاست‌های دو امپراتوری، از جمله قیمت‌گذاری کالاها و کنترل بازارهای مرزی، (۲) بررسی تطبیقی دیپلماسی ایران و روم با دیپلماسی دوره‌های بعدی (بیزانس و خلافت) برای شناسایی نوآوری‌ها و تداوم‌ها، (۳) مطالعه جامعه شناختی مهاجرت‌های اجباری و تغییرات جمعیتی در بین‌النهرین با استفاده از روش‌های ژنتیک جمعیت باستانی (در صورت امکان)، و (۴) بازسازی سه بعدی شهرهای بین‌النهرین در دوره‌های مختلف برای درک بهتر تحولات کالبدی، متمرکز شوند. همچنین، تحلیل منابع سریانی و ارمنی بازخوانی نشده می‌تواند اطلاعات جدیدی درباره زندگی روزمره مردم بین‌النهرین در سایه این رقابت طولانی ارائه دهد.

به طور کلی، تاریخ روابط ایران و روم، روایتی از «تعارض سازنده» است؛ تعارضی که ضمن تحمیل خسارات جبران ناپذیر، به خلق نظام‌های جدید سیاسی، اقتصادی و فرهنگی انجامید که میراث آنها تا امروز در خاورمیانه قابل ردیابی است. فهم این روابط، نه تنها برای مورخان، بلکه برای تحلیل‌گران روابط بین‌الملل در عصر حاضر نیز درس‌های ارزشمندی درباره تعادل قدرت، دیپلماسی چند لایه و پیامدهای جنگ‌های طولانی مدت دارد.

منابع

Börm, H) .۲۰۲۰. (Royal justice in ancient Iran :From the Achaemenids to the Sasanians. Klio, ۱۰۲)۱۶, ۱۴۲-۱۶۸.

Canepa, M .P) .۲۰۲۱. (The Iranian expanse :Transforming royal identity through architecture, landscape, and the built environment, ۵۵۰ BCE-۶۴۲ CE .University of California Press.

Daryaee, T) .۲۰۲۳. (Sasanian Iran :Law, religion, and empire .Oxford University Press.

Fisher, G) .۲۰۲۴. (Trade and conflict in Late Antiquity :The eastern Mediterranean and the Silk Road .Cambridge University Press.

Fowden, G) .۲۰۲۰. (Empire to commonwealth :Consequences of monotheism in Late Antiquity .Princeton University Press.

Frye, R .N) .۱۹۸۴. (The history of ancient Iran .C.H .Beck.

Gibbon, E) .۱۷۷۶. (The history of the decline and fall of the Roman Empire .Strahan & Cadell.

Greatrex, G) .۲۰۲۱. (Rome and Persia at war, ۵۰۲-۵۳۲ AD .Francis Cairns.

Greenwood, T) .۲۰۲۳. (Diplomacy and crisis management in the Roman-Sasanian borderlands .Oxford University Press.

Hoyland, R. G) .۲۰۲۱ .(Arabia and the Arabs :From the Bronze Age to the coming of Islam . Routledge.

Kuhrt, A) .۲۰۰۱ .(The Persian Empire :A corpus of sources from the Achaemenid period . Routledge.

Miller, P) .۲۰۲۰ .(The Silk Roads in late antiquity :Trade networks and cultural exchange . Edinburgh University Press.

Plutarch) .۱۹۱۴ .(Life of Sulla) B .Perrin, Trans .(Harvard University Press.

Taylor, J) .۲۰۲۲ .(Urban destruction and reconstruction in Mesopotamia under Roman and Persian rule Journal of Near Eastern Studies, ۸۱(۱), ۴۵-۱۷۲.

Walker, J) .۲۰۲۲ .(Nisibis and the frontier cities of Upper Mesopotamia in the Roman-Sasanian period .Peeters Publishers.

Wiesehöfer, J) .۲۰۲۱ .(Ancient Iran from the Achaemenids to the Sasanians .Oxford University Press.

Yarshater, E) .۱۹۸۳ .(The Cambridge history of Iran, Vol .۳ :The Seleucid, Parthian, and Sasanian periods .Cambridge University Press.